

A SÁRVÁR-ÚJSZIGETI NYOMDA BETŰTÍPUSAI

A sárvár-újszigeti nyomda működésével — ahol 1541-ben az első idehaza nyomtatott magyar nyelvű könyv, Sylvester János *Újtestamentum*-fordítása is megjelent — az utóbbi évtizedekben több tanulmány foglalkozott.¹ Mindegyik a műhely tevékenységének egy-egy jelentős kérdéscsoportjára derített fényt. Kiadványainak betűt és tipográfiai sajátosságait azonban még nem vizsgálták meg tüzetesebben.

A sárvár-újszigeti nyomdát, mint ismeretes, Nádasy Tamás országbíró saját költségén rendeztette be; alighanem Sylvester ösztönzésére, akit Nádasy birtokának központjában alapított iskolában, Sárvár-Újszigeten tanítómesterként alkalmazott. A műhely, minthogy iskolával volt kapcsolatos, az első kollégiumi nyomdává fejlődhetett volna. A főúri mecénásnak talán volt is efféle szándéka, hiszen a nyomda első terméke, Sylvester *Grammaticá*-ja (1539) — bár nem elemistáknak való nyelvkönyv — mégis csak oktatási célokat szolgált. Sylvester maga előtanulmányának tekintette *Újtestamentum*-fordításához, amint ezt nyelvtana 1536 novemberében írt ajánlásában mondja. Az újszövetség megismerése pedig minden iskolai oktatásnak is végső célja, hiszen ez az a „tudomány, mely örök ítetet ad”. Így az *Újtestamentum*-fordítás bele illik az iskolai nyomda programjába, de sokkal több is annál: nemzeti tett: Sylvester teljes mértékben tudatában is van ennek, mert 1540-ben ezt írja Nádasynek: „Insultabant nobis reliquae nationes ante aliquot annos, quod cum et Mosci suum haberent in sua lingua evangelium, Hungari non haberent”.²

Az Újszövetség megjelenése után a nyomda további kiadványokkal kísérletezik. Egy hónap múlva (1541 február) Sylvester néhány példányt küld pártfogójának a Genesis-ről szóló cantioból; 1541 május végén pedig Abádi mellékel Nádasyhoz intézett levelében azokból az énekekből, amelyeket legújabbán nyomtatott.³ E kiadványok egyikéből sem maradt ránk példány. Sylvester ugyancsak 1541 májusában arról a szándékáról értesíti Nádasyt, hogy szeretné lefordítani és kiadni III. Pál pápa bulláját.⁴ Arról azonban már semmi hírünk, hogy a tervezett kiadvány valóban megjelent volna.

A nyomda további működéséről nincs is több adatunk. Hatéves fennállása idején rendkívül sok huzavona, belső egyenetlenség nehezítette meg működését. Sajtója alól valójában csak egyetlen terjedelmes mű, az *Újtestamentum* került ki; úgy látszik hát, mintha az egész újszigeti nyomda csupán Sylvester Újszövetség-fordításának kinyomtatása céljából létesült

¹ A régebbi kutatások eredményeit GULYÁS PÁL: A könyvnyomtatás Magyarországon a XV. és XVI. században. (Bp. 1931. Országos Széchényi Könyvtár) című munkájában foglalta össze. — Újabb tanulmányok: SZENTKUTY PÁL: Régi hazai nyomdák mintakönyvei. (Bp. 1940. Magyar Bibliofil Társaság.) — FITZ JÓZSEF: A régi nyomdák gazdálkodása (Magyarságtudomány, 1943. évf. 184—194.) — HORVÁTH JÁNOS: „Proféták által szólt rígen...” (Magyar Könyvszemle, 1943. évf. 231—244.) — SOLTÉSZ ZOLTÁNNÉ: A sárvár-újszigeti nyomda könyvdiszei. (Magyar Könyvszemle, 1955. évf. 192—211.) — FAZAKAS JÓZSEF: A sárvár-újszigeti nyomda papirosai. (Magyar Könyvszemle, 1957. évf. 116—135.)

² ItK. 1893. évf. 91.

³ Uo. 92. és 93—94.

⁴ Uo. 94.

volna.⁵ Ez azonban alig hihető, hiszen még 1541 első felében — amint láttuk — több kiadványa jelenik meg s Sylvestert további kiadói tervek is foglalkoztatják. A nyomda működését véglegesen alighanem az 1541. évi országos méretű katasztrófa, Buda eleste, az ország három részre szakadása bénította meg. A háborús idők nem kedveztek sem a könyvnyomtatásnak, sem a könyvterjesztésnek. Nádasdy ugyan nem várt anyagi hasznot a nyomdától; annál inkább elkedvetlenítette a sikertelenség Sylvestert és Abádit. A *Grammatica* példányai még évek múlva is ott porosodtak Nádasdy kamrájában; sőt az *Újtestamentum* példányai is nehezen keltek el — s főleg az értük járó pénzt alig sikerült behajtaniok.⁶ A sok nehézséget és költséget is jelentő nyomda működése iránt országos gondjai között idővel nyilván Nádasdy érdeklődése is megcsappant. Ezek után előbb Abádi hagyta oda Sárvárt és 1543 márciusában beiratkozott a wittenbergi egyetemre, majd pedig Sylvester mondott búcsút az iskolamesterségnek — ez amúgy sem elégítette ki — s bizonyára Nádasdy támogatásával a bécsi egyetemre került a héber nyelv tanárának. Így az elárvult sárvár-újszigeti nyomda felszerelése lassan elkallódott; a műhely valójában sohasem fejlődött kollégiumi nyomdává.⁷

A Nádasdy költségén létrehozott tipográfiát hazai viszonylatban, mint eléggé gazdagon felszerelt műhelyt szokták említeni. Volt latin, gót, görög betűkészlete, fametszetes héber betűi, fametszetes fejezetcímei, iniciáléi, több mint 100 fametszetű illusztrációja és egyéb könyvdísz. Látszólag valóban gazdag készlet; s az is igaz, hogy a sárvár-újszigeti *Újtestamentum* a legdíszesebb kiállítású XVI. századi magyarországi nyomtatványunk. Az illusztráló fametszetek számát tekintve egyetlen korabeli hazai könyvünk sem vetekedhet vele.⁸

Hogyan alakult ki ez a bizonyos tekintetben kétségtelenül gazdag betű- és illusztrációkészlet?

Fitz József, idézett tanulmányában, hajlandó mindezt a hazai műhely saját produktumának tekinteni, s így érthető, hogy határozott büszke önérzet csendül ki hangjából, amikor azt írja az újszigeti nyomdáról: „Saját metszésű betűik vannak, fametszetű címlapjaik és szövegillusztrációik”. „Sylvester . . . nemcsak a nyomda szellemi vezetője, korrektora és termékeinek szerzője, hanem valószínűleg ő volt az illusztrációk rajzolója és fametszője is.” . . . „Kevés XVI. századi nyomdánk volt, mely maga metszette betűit. Ezt csak olyan bőkezű pártfogó engedhette meg, mint amilyen Nádasdy volt, mert Bécsben, Singreniusnál, kinél a nyomdai felszerelés egy részét és kiegészítését vásárolták, olcsóbban szerezhetek volna akár megfelelő betűkészletet, akár pedig a házi betűöntéshez szükséges matricákat. Mindazonáltal érthető, hogy Nádasdy meghozta a nagyobb költséggel járó áldozatot. Magyar könyveket akart nyomtatni s Sylvester, a kiváló nyelvész, Melanchton tanítványa meg akarta reformálni a magyar helyesírást, ahhoz pedig szüksége volt olyan jelekre, melyekkel kifejezheti a magyar nyelv sajátos hangjait.”⁹

Fitz vélekedése rendkívül tetszetős s igen hízogó mind Nádasdyra, mind Sylvesterre, mind pedig Strutiusra nézve. Sok igazság is van abban, amit mond; egészben véve mégis túlságosan eltávolodik a valóságtól. Azt, hogy az illusztrációk egy kisebb része nem itthon készült, s hogy az idehaza metszettek sem lehetnek Sylvesteréi, hanem minden valószínűség szerint Strutius művei (amint ezt már Gulyás Pál is sejtette), Soltész Zoltánné kutatásai, úgy vélem, eléggé meggyőzően igazolták.¹⁰ Kérdés most már, hogyan állunk a „saját metszésű betűikkel”?

⁵ GULYÁS PÁL: i. m. 70.

⁶ ItK. 1893. évf. 94.

⁷ A *Grammatica* címlapját díszítő egyik fametszet (Adam — Heva) pl. Huszár Gál által 1562-ben Debrecenben kinyomtatott *Aran Tamás* című (RMK. I. 48.) munka címlapján bukkan fel újra.

⁸ SOLTÉSZ ZOLTÁNNÉ: i. m. 194.

⁹ FITZ JÓZSEF: i. m. 192—193.

¹⁰ GULYÁS PÁL: i. m. 68. — SOLTÉSZ ZOLTÁNNÉ: i. m. 202.

Nádasdy az újszigei nyomda művezetőjéül egy Strutius nevű mestert alkalmazott, aki vagy még 1536-ban vagy 1537-ben kezdte meg ott a munkát. Származását illetőleg nem sokat tudunk róla. Mielőtt Nádasdy szolgálatába szegődött, úgy látszik Bécsben dolgozott, Sárvárról pedig Ingolstadtba távozott. Bizonyára német volt. Egy ízben Sylvester a tipográfusról szólva azt írja: „quantum Germani suis metuant quaestibus”; más alkalommal pedig azon méltatlankodik, hogy a nyomdászinas még azt sem tudta elolvasni, amit a mester németül írt. Magasabb iskolai végzettsége aligha lehetett, minthogy Sylvester egyszerű embernek, „homo simplicissimus”-nak említi, és ő maga is, meg öccse is tolmács útján érintkeztek vele, tehát latinul sem tudhatott.¹¹

Nádasdyt Sylvester nyilván arra igyekezett rávenni, hogy olyan nyomdászt fogadjon fel, aki betűmetszéshez is ért. Ilyen emberre pedig azért volt szüksége, mert magyar helyesírási rendszerét tudatosan úgy szerkesztette meg, hogy minden magyar hangnak külön jele legyen.¹² Az előtte is világos volt, hogy erre a külföldön készült, idegen nyelvekhez szabott nyomdai betűkészletek egyike sem lesz elégséges. Neki tehát olyan ember kellett, aki a speciális magyar hangoknak megfelelő jeleket ki tudja metszeni. Strutius vállalkozott a feladatra. Ha már most őt is az a szándék vezette volna, hogy saját metszésű betűket készítsen, akkor a kézhez kapott teljes magyar abc-t egyöntetű formában kimetszi, vagy egy már általa készített betűtípust speciális jelekkel kiegészít, mégpedig a garnitúra eredeti stílusában. Az elkészített matricákról aztán kiönteti a nyomtatáshoz szükséges betűmennyiséget.

Vajon valóban ez történt-e? Lássuk, miről tanúskodnak a nyomda kiadványai!

A műhely első terméke, a *Grammatica* szövegbetűje egy eléggé nehezen olvasható, apró cursiva. Ez a típus, hangjelölés szempontjából megfelelt volna a latin nyelvű főszövegnek (megvoltak benne a főbb ligatúrák és rövidítésjellel ellátott betűk is: *œ, œ, ff, fi, ff, fi, ā, ē, m̄, ō, ū* stb.), ha a nyomda nem alkalmaz annyit, s ebben a korban már meglehetősen szokatlan szórövidítést. Az még csak érthető, hogy az első két levélen, amelyen a címlap és az ajánlás foglal helyet, szinte minden szó esetleg többszörösen is rövidítve van, mert ezt a két levelet utólag nyomtatták. Az ajánlás szövege 4 levélre rövid volt, két levélen viszont csak igen erős rövidítésekkel fért el. A *Grammatica* tulajdonképpen ez után, az A íven kezdődik; ezen s még a B és C íven is jóval kevesebb rövidítés található, mint a többin. Az említett ívek szedése sem olyan zsúfolt, mint az előtte levő bevezető két levélé és a későbbi íveké. Az első ív szedésekor úgy látszik, még bőkezűbben bántak a papírral is, a betűkészlettel is. De éppen az első ív szedésének nehézségei alighanem takarékosásra intettek mind a papír, mind a betűkészlet tekintetében. A súlyosabb ok, a jelek szerint, a betűkészlet hiányossága volt. A nyomdász, ha fogytán volt az eredeti készletbe tartozó betűje, egyre-másra saját maga által gyártott — mégpedig a betűk fölé *szedett* — különböző rövidítésjeleket volt kénytelen alkalmazni a latin szövegben (pl.: az *-um, -un* rövidítésére hol *ū-t*, hol *ū-t*, hol *ū-t*, máskor pedig *ū-t*).¹³ Egyszerűbb ékezetes betűket még vésett is (nem öntött!), mégpedig egyenként, pl. az *-im, -in* rövidítésére használatos *ī-t*. Ez a betű ahány, annyiféle. A betűtest hol egyenletesen vastag, hol vékonyabb, hol hosszabb, hol rövidebb, semmiféle betűtípusra még csak nem is emlékeztető, durván metszett pálcika, fölötté jobbra elnyúló, bizonytalan alakú, inkább hullámos, mint vízszintes vonalú ékezettel. Az eddig említettek csak kiragadott példák, amelyeknek sorát másféllelkel, vagy hasonlókkel még bőségesen szaporíthatnók.

Legkivált a betűkészlet fogyatékosága lehetett az oka annak is, hogy a *Grammatica*-ban csak az első A ívet szedték 8 levélre, a többit már csak 4-re, főként a magyar szövegrészek szaporodó mennyisége miatt, melyek hangjelöléséhez még kevésbé volt meg a szükséges betűkészlet. Így hát arra kellett törekedniök, hogy minél kisebb terjedelmű ívekkel dolgozzanak s

¹¹ RMKT. II. 489.

¹² KNIEZSA ISTVÁN: A magyar helyesírás története. (Bp. 1952.) Tankönyvkiadó. 11.

¹³ A fölszedés megállapítható abból is, hogy az ékezetek hol följebb, hol lejjebb állnak, olykor jobbra vagy balra dőlnek és gyakran az azonos jelek sem egyformák.

V. O Mgri docti doctos reddite discipulos. (nek. T
is tudos mesterek tudoflta teghet tanjtuanoitofot.

1. kép. Szövegrész a Grammatica EF2b lapjáról

akarok, akarok, akar, akarunk, akartok, akarnak,
akarlak, akarod, akaria, akariuk, akariatok, akariak.

A VERBIVM est pars orationis
que adiecta uerbo significatione eius
explorat atq; implet. ut, in his
uero az fohelidnek egy rha mell az
Befilber uettelun az il leczzilut
Iobban ki magarazza es be lölle. A ceteris Adverbij.

2—3. kép. Szövegrészek a Grammatika L3b lapjáról

azok kinyomtatása után, a szedést szétdobva, a betűk mennél hamarabb újra felhasználhatók legyenek. A latin magyarázatban egyre sűrűbben fordulnak elő magyar szavak, ragozási példák, kifejezések, sőt egész mondatok. A természetes tehát az lett volna — ha a nyomdász csakugyan maga állítja elő betűkészletét — hogy a sajátos magyar hangoknak is elkészíti a megfelelő cursiv jeleket. A *Grammatica* szövege azonban mást árul el.

Hogy a magyar szövegrészeket általában gót verzális betűkkel kezdi, az még érthető, mert nyilván ezáltal akarja azokat szembetűnően megkülönböztetni a latin magyarázattól. De a magyar szavakat egyébként is keverten, cursívával és gót típusal szedi, mégpedig nemcsak azokat a betűket, amelyek a cursívából hiányoznak (pl. a *k*, *zs* hang jele, amelyet gót *k*-val, illetőleg β -vel helyettesít), hanem olyanokat is, amelyek a cursiv típusban megvannak (pl. *l*, β , *z*). Ebből az következik, hogy takarékoskodnia kellett a cursiv jelekkel. De még így is nem egyszer zavarba jön, mert pl. a D_1 levélen elfogy a *z*-je, sőt a β -je is, amin úgy segít, hogy a cursiva 3-as számjegyét használja fel *z* gyanánt, s ettől kezdve a későbbi ívek szedésében is gyakran folyamodik ehhez a kiegészítő eljáráshoz. (L. a 3. kép 3—4. sorát.) De gót betűkben sem nagyon dúskálhatott, mert abban meg az EF jelzésű íven a gót *k* betűk hagyják cserben, s kénytelen épp oly primitív módon, mint fentebb már a rövidítésjellel ellátott \bar{i} -jéről mondtuk, egy sereg semmiféle típushoz nem hasonlítható *k* betűt fabrikálni. Ez az egyenként vésett (vagy összeállított, de semmiképpen sem öntött) *k* aztán a további ívek szedésében is sűrűn felbukkan, ott, ahol a magyar ragozási példákban ez a betű igen gyakran előfordul. (L. a 2. képet, valamint a 3. kép utolsó sorát.)

Azt hiszem felesleges, hogy a *Grammatica* minden egyes betűjére vonatkozó megfigyeléseimet egyenként felsoroljam. Már ennyiből is világosan kitűnik, hogy Sylvester nyelvtanának sem a cursívját, sem a gót típusát nem Strutius készítette. Sőt az eddig mondottak azt is elárulják, hogy a betűknek még a matricái sem voltak a birtokában, mert akkor a megfelelő mennyiségű betűt kiönthette, vagy ha valamelyik mégis elfogyott, könnyűszerrel pótolhatta volna. Ehelyett azonban időt rabló módon ékezeteknek betűk alá és fölé szedésével bajlódott, a garnitúrába tartozó jeleket nem arra használta fel, aminek eredetileg készültek, hanem kiegészítésként más, kifogyott betűket pótolta velük; ugyanilyen okokból idegen típusokból (gót, görög) is kölcsönzött betűket, amelyek az eredeti cursívában vagy egyáltalán nem voltak meg, vagy szedés közben elfogytak; s végül mikor már mindezek a lehetőségek sem bizonyultak elégségesnek, maga is vésegetett egyes betűkből egyenként néhány tucatot. Az elmondottak tehát egyáltalán nem azt bizonyítják, mintha Strutius valóban értett volna a betűmetszéshez. Sőt a cursiva, a gót és a görög alaptípusba tartozó eredeti betűkészlet vizsgálata sem erősíti meg ezt a feltevést. Ebből ugyanis az derül ki, hogy a cursiva betűi nem egyfajta garnitúrából valók. Az első laptól kezdve végig az egész szedésben pl. kétféle cursiv *b*-t, egy kerek nagyobb hasút (átlag 1,2 mm széles) és egy lefelé elkeskenyedő kisebb hasút (átlag 1 mm széles); kétféle cursiv *d*-t, ugyancsak egy szélesebb és egy keskenyebb hasút (l. az 1. kép 1. sorában a *doctos* és *reddite* szavak *d*-it); legalább háromféle cursiv *i*-t (nem számítva a latin szövegben is előforduló gót *i*-t, görög *i*-t és a saját maga által gyártott rövidítésjeles \bar{i} -k sorozatát); kétféle *o*-t, egy kisebbet meg egy nagyobbat (s a kisebb még hozzá nem is cursiv, hanem álló betű); legalább kétféle hosszú *l*-t, amelyek közül az egyik egyenes szárú s erősen jobbra döntött, a másik hajlított szárú, de kevésbé dől; továbbá kétféle duktusú cursiv *z*-t találunk. (Vö. a 3. kép 5. sorában a *Beβidhez* és az *az* szavak *z*-jét.) Kis *m*-je ugyan csak egyfajta van, de ez is más garnitúrából való, mert erősebben döntött, mint a többi hasonló jellegű betű: az *i*, *n*, vagy *u*, sőt az *m* rajza nem is egyezik az *n*-ével (az *m* utolsó lába hajlított, az *n*-é egyenes), holott e két rokon betű egy garnitúrán belül azonos vonalvezetésű szokott lenni. (Vö. a 3. kép utolsó sorában a *iobbañ* és *mağarazza* szavak *n*-jét és *m*-jét.) Az egyik kis *s* betűje pedig a cursiva minden más hasonló méretű betűjénél jóval kisebb, átlag mérete 1,6 mm, míg a többié 1,9 mm. (L. az 1. kép 2. sorában a *tuodos* szó utolsó betűjét.) Nem csoda hát, hogy ez az *s*, ha nem rögzítették eléggé, hol feljebb, hol lejjebb áll a sorban. Bár e tekintetben jórészt a többi

betű sem kivétel, s szinte alig van szó, amelyben a betűk ne táncolnának. De hiszen egy ilyen szedett-vedett keverék „típusban” az volna a meglepő, ha nem így lenne.

A cursiva betűsorának ezúttal is csak a legfeltűnőbb eltéréseit mutattuk be, szemelvényeket nyújtva igen terjedelmes összeállításunkból.

Noha a *Grammaticá*-ban használt gót típus teljes abc-je nem állítható össze, mert ebből — amint már szó volt róla — csak bizonyos betűket használt fel Strutius a magyar szövegrészek szedésében, annyi még így is kétségtelenül megállapítható belőle, hogy ezek a betűk sem egyetlen garnitúrába tartoznak. Ebben is kétféle gót *k* van: egy árnyékoltt vonalú, feltűnően kisfejtű (ez a ritkább előfordulású) és egy árnyékolatlan nagyfejtű. Található ugyan egy harmadik fajta is, de ezt nyilván Strutius tákolta össze a cursiva kis *k*-jének felhasználásával. Ennek a feje nem hurok, hanem tömör fekete vessző s hiányzik a hurok alatti keresztvonalkája. (Vö. az 1. kép 2. sorában a *tudofokkő* szó *k* betűit.)

Minthogy a *Grammaticá*-ban elszórt görög szövegrészek együttvéve is alig terjednek többre egy fél lapnál, a típus jeleinek összehasonlításából megbízható következtetést legfeljebb annyit vonhatunk le, hogy a szöveget öntött mozgó jelekből szedték. A típus eléggé elavult rajzú, egyenetlen metszésű és meglehetősen elkoptatott. A többi típus vizsgálata után azonban alig lehet kétségünk afelől, hogy a görög betűket sem Strutius készítette.

A *Grammatica* héber szövegrészeiről nincs sok mondani valónk, mert ezeket nem öntött betűkből szedték. Fába metszett sorok vagy egyes szavak ezek, amelyeket bizonyára Strutius faragott ki házilag.

Az a körülmény, hogy a cursiva és a gót típus betűi nem egységesek, nem egy garnitúrából valók, úgy véljük, eleve kizárja azt a feltevést, hogy Strutius maga metszette és öntötte volna a sárvár-újszigeti nyomda betűit. Mert ha a nyomdász maga készít el egy típust, abban nem keveredhetnek össze különböző garnitúrákból származó betűk, különösen akkor nem, ha először nyomtat velük. De az sem képzelhető el, hogy Strutius metszett ugyan különböző rajzú cursiva típusokat és azokból — saját nyomdász tevékenységének nagyobb dicsőségére — össze-vissza keverve öntött volna ki egy szerény készletet, amelynek hiányzó jeleit még pótolni sem tudta, s ezért a kifogyott betűket egyenként összetakolt otromba jelekkel kellett kiegészítenie. Akárhogy is szeretnők megmenteni azt az állítást, hogy a betűkészletet Strutius állította elő, a *Grammatica* lenyomatott betűi, amelyeknek meg kellene ezt erősíteni, éppen az ellenkezőjét bizonyítják. S egyetlen elfogadható megállapítást engednek csak meg, hogy ti. valamelyik külföldi (nem szükségszerűen bécsi) nyomda már készen kiöntött, selejtes betűkészlete (nem a matricák, hanem kimustrált, a sok használatban össze-vissza keveredett betűk!) került Sárvárra, mégpedig vagy úgy, hogy azokat — mint saját tulajdonát — Strutius hozta magával, vagy pedig Nádasdy költségen vásárolták. Csakis így magyarázhatók azok a nyomdai „fogások”, amelyekkel a *Grammatica* betűinek vizsgálata meglep minket. Csakis így magyarázható, hogy a különböző garnitúrákból származó betűk a szedésben elejétől-végig keverednek. Csakis a készen kapott kiöntött betűk korlátozott száma és a matricák hiánya magyarázza meg azt, hogy az új betűk metszéséhez nem értő nyomdász miért kénytelen összes leleményét és furfangját latba vetni, hogy a meglevő betűkészletből — olykor egészen példátlan fogásokkal — mindazokat a jeleket előteremtse, amelyekre Sylvester *Grammaticá*-jának ki-nyomatásához szüksége van. A XVI. század magyar nyomdászait is ugyancsak próbára tette, hogy a külföldről vásárolt matricák itthon kiöntött betűiből, — amelyek nem magyar szövegek nyomtatására készültek — a magyar hangoknak megfelelő betűket, ékezetes jeleket kialakítsák. Hiszen a XVI. századi magyar nyomdászok között — Abádiit kivéve — egyetlen betűmetszőről sem tudunk. A sárvár-újszigeti nyomtatványokban azonban már sűrítve megtaláljuk mindazokat a nyomdai fogásokat, amelyeket a XVI. századi hazai nyomdászok együttvéve, de sokkal több mérséklettel, szükségből alkalmaztak. (Betűk átvételre idegen típusból; alá vagy fölé metszett ékezetek; ékezettel együtt öntött betűk átalakítása, pl. vízszintes vonalból vagy kúpos ékezetből kireszelt két pont a betűk fölött: *ö, ä, ü*; betűconkítással új jel készí-

tése, pl. zs hang számára β -ből oly módon, hogy a β alsó szárát levágták stb.)¹⁴ Strutius azonban valamennyiükön túltesz, amikor pl. cursiv *l*-ből gót *k* betűt tákol össze. De mindez bizonyosság arra is, hogy ez az ember nem lehetett betűmetsző, mert ha az lett volna, akkor nem folyamodott volna olyan mértékben az említett szükségmegoldásokhoz, amilyen mértékben azt még a betűmetszéshez nem értő, XVI. századi hazai nyomdászok sem tették.

Kérdés most már, hogyan értelmezendők Sylvesternek Nádasdyhoz intézett levelei, amelyekből eddig éppen az ellenkezőkre következtettek Strutius képességeit illetően, mint amilyen eredményre a *Grammatica* betűinek vizsgálata vezetett. Sylvester még 1536-ban úgy nyilatkozik, hogy ha a nyomdász megérkezik, maga is elsajátítja ennek mesterségét, mert úgy érzi, hogy nem egészen alkalmatlan a betűk metszésére, bár — azt is sietve hozzáteszi — ez a tanulmányaiban hátráltatni fogja.¹⁵ Sylvester tehát úgy tudta, vagy legalábbis azt hitte, hogy olyan nyomdászt hoz Nádasdy Sárvárra, aki járatos a betűmetszésben.

Sylvester buzgó elhatározása azonban csak jámbor szándék maradt, mégpedig nem éppen azért, mintha a nyomdász-mesterség elsajátítása másirányú tanulmányaiban hátráltatta volna, hanem inkább azért, mert erre alkalma sem nyílt. Sylvester és Strutius között ugyanis a jelek szerint már kezdettől fogva feszült volt a viszony. Sylvester két év elteltével, 1538-ban is arról panaszkodik Nádasdynak: noha sohasem tévesztette szem elől, hogy ama igen ravasz emberhez (ti. Strutiushoz) alkalmazkodjék és hogy előtte kedves legyen, nem sikerült közel kerülnie hozzá.¹⁶ Strutius úgy tesz, mint aki féltékeny a mesterségére, titkolózik, bepillantást sem enged a munkájába, s — amint a levelekből kitűnik — Sylvester azt sem tudja, hogy tulajdonképpen mit csinál, csak azt tapasztalja, hogy a mester a betűk elkészítésével késedelmeskedik és húzza-halasztja a nyomtatás megindítását. Rejtegeti előle a betűket, amelyekről Sylvester azt hiszi, hogy azokat maga Strutius metszette s azzal gyanúsítja őt, hogy a Nádasdy sárvári udvarában megforduló mesteremberek útján Bécsben értékesíti. A „litteras quas inciderat in aes” azonban csak Sylvester képzeletében léteznek, mert hiszen a betűknek — amint azt maga írja — nyoma sem látszik.¹⁷ Vagyis Strutius valóban titkolózik, rejteget, szemfényvesztő játékot űz és orránál fogva vezeti mind Sylvestert, mind pedig Nádasdyt, de nem azért, mert sajátmetszésű betűit titokban eladja — ezt csak Sylvester gyanítja így — hanem azért, mert nincsenek is sajátmetszésű betűi, hiszen nem ért a betűmetszéshez. S ha mégis volt Sylvester ama gyanújának valami alapja, hogy Strutius titokban betűket értékesít, akkor azok a „betűk” aligha lehettek egyebek, mint fábametszett iniciálisok, esetleg fametszetű díszek és képek, mert azt Sylvester is elismeri, hogy Strutius igen járatos volt e képek készítésében.¹⁸ Ez a szemfényvesztő játék ki is telhetett egy olyan embertől, akit Sylvester úgy jellemez, hogy — a latin közmondás szerint — szereti az egeret oroszlánnak mutatni, mivel ugyanis nagyokat ígér szóval, de semmit sem tesz.¹⁹

Mivel töltötte hát az idejét Strutius Újszigeten? Hiszen a *Grammatica* megjelenéséig három, de legalábbis két évet töltött már ott. Időnként bizonyára „ernyedtt semmittevésbe merült”, amint azt Sylvester írja róla.²⁰ Ezenkívül azonban mégis csak csinálnia kell valamit:

¹⁴ Kniezsa azt állítja, hogy a zs hang illetően jelölését Sylvester csak a Huszita bibliából vagy annak valamelyik másolatából vehette. (I. m. 12.) Ez a jel azonban a német nyomdászok gyakorlatában is előfordul pl. egy 1514-ből és egy másik 1523-ból hely és nyomda megjelölése nélküli füzetben, amelyben a z hangot jelölik következetesen ezzel a csonka betűvel. (HUBAY ILONA: Magyar és magyar vonatkozású röplapok, újságlapok, röpiratok az Országos Széchényi Könyvtárban 1480—1718. Bp. 1948. Országos Széchényi Könyvtár. 18/a és 50. sz.)

¹⁵ RMKT. II. 489.

¹⁶ Uo. 490.

¹⁷ Uo.

¹⁸ ItK. 1893. évf. 92.

¹⁹ Uo. 91.

²⁰ RMKT. II. 490.

Soltész Zoltánné kutatásaiból leszűrte eredmények nyomán aligha gondolhatunk másra, mint hogy fametszéssel foglalkozott. Véleményünk szerint Strutius mester nem is volt egyéb, mint középszerű fametsző, aki nemcsak a *Grammatica* és *Újtestamentum* képeinek, iniciálisainak túlnyomó többségét, valamint a fejezetcímeket, élőfejeket és díszeket metszette fába, hanem kihasználva helyzetét, ha alkalma volt rá, talán saját zsebére is dolgozott.²¹ A nyomdászban azonban csak kontárkodott s a nyomtatott ívek éppen ezért csigalassúsággal kerültek ki sajtója alól.

Ezek után érthető, hogy Sylvester Strutiustól nem sajtíthatta el a nyomdászmeister-séget, legkevésbé pedig a betűmetszést. Hogy Sylvester évek múlva sem értett a könyvnyomtatáshoz, s a nyomda felszerelésének szükségleteiről sem volt tájékozott, az kitűnik egy másik 1538-ban írt leveléből, amelyben azzal mentegeti magát Nádasdy előtt: csak annak az érvelésnek engedve vitte magával Strutius inasát Bécsbe, mivel az inas segítsége nélkül nem lett volna képes semmit sem megvásárolni azokból a dolgokból, amiket Strutius mester felírt.²² Ilyen körülmények között a nyomdai munkák irányításában sem lehetett része. Levele tanúsága szerint még 1540 decemberében is arra kéri Nádasdyt, hogy kifejezetten őt bízta meg a nyomda vezetésével.²³ Annak azonban nyoma sincs, hogy pártfogója valóban rábízta volna a nyomda legfőbb irányítását.

A műhely első termékének nyomtatásával közel három évi kínldás után 1539. június 14-én készültek el. Közben Sylvester többször is riasztja Nádasdyt, hogy a nyomtatás csödbe jutott, amelyből ő nem lát kivezető utat; holott nemcsak itthon kerülnek szűgyenbe, hanem a lengyelek, csehek és németek előtt is, akiknek már tudomásuk van a nyomdáról, valamint arról is, hogy az Újszövetség teljes fordításának kiadására készülnek.²⁴ Ez az oka hát, hogy Strutiust még azután is ott tartják Újszigeten, amikor már nyilvánvalóvá válhatott, hogy mint nyomdász hasznavehetetlen és a magyar *Újtestamentum* kinyomtatásával aligha fog boldogulni. Addig azonban, úgy látszik, nem akarták szélnek eresztetni, amíg a vállalkozáshoz másik megbízhatóbb mestert nem találnak. Így kezdődött meg az Újszövetség szedése és nyomása még Strutius vezetésével.

Hogy a *Grammatica*-ban használt apró cursiva rosszul olvasható, kimustrált, szedett-vedett és amúgy is igen kismennyiségű betűi egy olyan terjedelmes és a maga korában igen nagy jelentőségű műnek kinyomtatására, mint a magyar nyelvű Újszövetség-fordítás, teljesen alkalmatlanok, arról a *Grammatica* évekre elhúzódo nyomtatásának tapasztalataiból Sylvester, Nádasdy és Strutius is meggyőződhetett. Ehhez a műhöz egy nagyobb, egységes metszésű új típusra volt szükségük. Minthogy időközben alighanem az is kiderült, hogy Strutius nem ért a betűmetszéshez, arra az elhatározásra kellett jutniok, hogy kész matricákat vásároljanak, amelyekről idehaza a kívánt betűmennyiséget kiönthetik, s ha szükséges, a kifogyott betűket utána öntéssel pótolni is tudják. Ezek után ki kellett választaniuk az *Újtestamentum* szedéséhez megfelelő típust.

Fitz erre vonatkozólag így nyilatkozik: „Valószínűleg a helyesírás kényszerítette (Sylvester) utódait arra az újításra, hogy a magyar szövegeket a könnyebben alakítható latin betűkkel nyomassák. Ezt nálunk Heltai vitte keresztül Kolozsvárott. Sylvester még gót, illetőleg fraktúr betűket használt, mert a kéziratmásolók és ősnymdászok akkor még hatékony

²¹ Fametszetű iniciálékat, egyszerűbb díszeket, képeket nem lehetett túlságosan nehéz értékesítenie. Az ilyen középszerű fametszők munkáit még az egyébként kényesebb ízlésű nyomdák is megvették. Végiglapozva pl. a bécsi Singrenius kiadványait, azt kell látunk, hogy csak a nagyobb, költségesebb könyvek képeit és iniciáléit készítette elsőrangú mesterekkel, a kisebb, olcsóbb nyomtatványaiiban bizony ő is megelégedett egyszerűbb díszekkel, iniciálékkal és képekkel, amelyek semmivel sem jobbak, mint aminőket Strutius készített, sőt néha még ezeknél is gyengébbek.

²² ItK. 1893. évf. 89.

²³ Uo. 90.

²⁴ RMKT. II. 490.; ItK. 1893. évf. 89—94.

elve szerint latin betűket csak latin klasszikusok műveinek és olasz szövegeknek szedésére használták, míg a profán nyelvekben, a németben, franciában, spanyolban, angolban stb., kivétel nélkül gót típus járta.²⁵ Ez az elv valóban elfogadott volt az ősnymtatvány-korban, sőt részben még azon túl is a XVI. század folyamán, de ennek az elvnek hatékonyságát, főként nem-germán nyelvterületen (a spanyolt kivéve), a XVI. század negyedik évtizedének végére is kiterjeszteni már alig lehet. A magyar nyelvű nyomtatványok maguk is rácafolnak erre. A nyomtatott gót betű, úgy látszik, magyar ember számára kezdettől fogva ellenszenves és idegen volt. A XVI. században nyomtatott latin nyelvű olvasmányainak túlnyomó többségét latin betűvel szedték s így a szeme ehhez szokott hozzá. Magyar nyelvű nyomtatott könyvet sem igen tudott elképzelni más betűvel, mint latinnal. Ennek a kifejezője Abádi Benedek megjegyzése is, aki sajnálkozással vegyes ellenszenvvel mondja ki elmarasztaló ítéletét az *Újtestamentum* betűtípusáról. Sejtí, hogy a kortársak sem fogadják majd ezt szívesen, ezért utószavában már eleve mentegetőzik, hogy a könyv „nem igen szép betűvel” készült.²⁶ Nem is nyomtattak magyar könyvet gót betűvel addig egyet sem. Az 1530-as években még a Krakkóban és Bécsben megjelent első magyar nyelvű munkákat is egytől-egyig antikva típusból szedték. A Krakkóban kiadott Szent Pál leveleinek Komjáti-féle fordításában egyetlen betűt, a *z*-t, a Bécsben kiadott Pesti-féle Aesopus- és *Újtestamentum*-fordításban pedig mindössze három betűt, a *k*-t, *w*-t és *z*-t kölcsönzik gót típusból. De amint ezek az — eredetileg a latin és olasz nyelv hangjelöléséhez igazodó — antikva típusok kiegészültek más nyelvek hangjelölésére szükséges *k*, *o*, *u*, *w* és más ékezetes betűkkel, a gót típusból való betűkölcsönzések is eltűntek a magyar könyvekből. Az 1530—1540-es években utóbb sem jelent meg magyar nyelvű munka (Dévai, Gálszécsi, Ozorai, Székely István stb. művei) más típussal, mint antikvával.²⁷ Tehát „Sylvester utódai”, s köztük Heltai sem újítottak, csak folytatói voltak annak a kezdettől fogva már két évtizeden át meglevő gyakorlatnak, hogy magyar nyelvű könyvet latin betűkkel nyomtassanak. A sorban két évtized folyamán egyetlen kivétel akad: Sylvester *Újtestamentum*-a, amelyet azonban — azt hiszem — nem az „ősnymdászok akkor még hatékony elve” miatt szedtek gótikus fajtájú betűkkel, hanem sokkal kényszerítőbb és gyakorlatibb okok miatt.

Mind Sylvesternek, mind Strutiusnak kedvezőtlen tapasztalatai voltak a *Grammatica*-hoz használt cursívát illetően, főként a garnitúrából hiányzó *k*, amely pedig a magyar szavakban igen gyakori, valamint a típus viszonylag kevés ékezetes betűfajtája miatt. Hacsak nem akartak tehát keverék típussal dolgozni, tanácsosabbnak látszott a gót betűk választása; ennek bővebb jelkészlete kevesebb nehézséget ígért a magyar hangok jelölésében.²⁸ Mivel pedig, úgy látszik, még a *Grammatica* szedésében szerzett tapasztalatok után sem került szóba (nyilván költséges volta miatt), hogy a Sylvester magyar helyesírási rendszerének megfelelő teljes garnitúra matricát esetleg Bécsben újonnan elkészíttessék, olyan kész matricák beszerzésére kellett gondolniok, amelyekkel Strutius a remélhető legkevesebb bajlódással és huzavonával boldogulhat. Így eshetett a választás arra a gótikus fajtába tartozó betűre, amellyel az *Újtestamentum*ot szedték. Ebben az elhatározásukban talán tekintettel voltak Strutius német voltára is. Számára a gót betű megszokottabb lehetett, mint az antikva, s így arra számíthattak, hogy ezzel könnyebben dolgozik majd, mint a latin betűkkel.

Az irodalomban Sylvester *Újtestamentum*ának betűtípusát általában fraktúrnak szokták nevezni. Ez a betű azonban nem fraktúr — amint ezt már Szentkúty Pál is megállapí-

²⁵ FITZ JÓZSEF: i. m. 193—194.

²⁶ SYLVESTER: Vj Testamentum. Újszigei, 1541. BB_{3b} lapján.

²⁷ RMK. I. 3., 5., 6., 7., 8., 10., 16., 18., 19., 20. és az RMK. I. megjelenése óta előkerült többi egykorú kiadvány.

²⁸ A gót típusban, minthogy profán nyelvek szedéséhez is használták (pl. német), eleve nem fordulhatott elő, hogy a *k*, *o*, *u* és más ékezetes betűk hiányozzanak belőle.

totta —, hanem a batârd gothique (bastard) betűk családjába tartozik.²⁹ Mindkét típus, a bastard is, meg a fraktúr is gótikus eredetű, csak hogy a bastard kevésbé tűskés formáival és egyszerűbb vonalvezetésével némileg közeledik az antikvához, a fraktúr pedig (amely az 1513—24 közötti években alakul ki) éppen ellenkezőleg; erősen szálkás, árnyalt, hajlított s kacsaringókkal díszített törtvonalú betűképe még jobban eltávolodik az antikvától, mint alapjául szolgáló őse, a gót típus.³⁰

A betűk formáját tekintve annyiban legalább szerencsés volt a választás, hogy a latinhoz legközelebb álló gótikus típusra esett. Matricáit alighanem Bécsben vásárolták, de hogy a betű milyen eredetű, hol használták, annak még nem sikerült nyomára akadnunk. Strutius még gyanúsítanunk sem lehet azzal, hogy ezt a típust esetleg ő metszette, s a *Grammatica* ki nyomtatása netán azért húzódott olyan sokáig, mert ennek elkészítésével volt elfoglalva. Nem, Strutius ezúttal is hű maradt önmagához. A készlethez egyetlen betűt sem metszett. A magyar hangjelöléshez szükséges speciális ékezetes és egyéb betűket részben ugyanolyan kiegészítő módszerekkel és eszközökkel teremtette elő, mint a *Grammatica*-ban. De ez esetben, minthogy a matricák rendelkezésére álltak, azt is megtette, hogy egyes ékezeteket (pl. vízszintes vonal, egyszerű vessző) a betű felett — ilyen az *ā* hang jele: *ā*; a *c*, *gy*, *ty*, *ny*, *ty* hang jele: *čz*, *g̃*, *l̃*, *ñ*, *ť*), belekarcolt a matricába.³¹ Azért mondjuk, hogy belekarcolta a matricába, mert ezek az ékezetek élesen megkülönböztethetők a típus eredeti ékezetes betűitől. Amíg ugyanis Strutius által a matricába karcolt ékezetek hajszálvékony vonalkák, legtöbbször még csak nem is árnyaltak, addig az eredeti ékezetes betűkön (pl. *ñ*) az ékezet rajzban is, vastagságban is megegyezik a betű rajzával és vastagságával. (Vö. a 4. kép 3. sorában a *mongāk* és a 4. sorában a *mikoron* szó *ā*-ját és *ñ*-jét.)³²

Ékezetes betűk előállításának ehhez a kiegészítő eljárásához azért is nyugodtan foglamoskodhatott, mert semmiféle nagyobb hátránya nem származott belőle. Ha pl. valamelyik betű egyetlen matricájába ékezetet karcolt s ugyanebből a betűből ékezet nélküli volt szüksége, minthogy a kiöntött betűket amúgy is egyengetni kellett, egyengetés közben egyetlen reszelővonalással eltávolíthatta róla az ékezetet.

Baj csak akkor volt, ha ugyanannak a betűnek többféle ékezetes változatára volt szüksége. Néha még ilyenkor is tudott magán segíteni, ha az ékezetet könnyűszerrel át lehetett alakítani. Így készített pl. az *ā*-ból *ā*-t oly módon, hogy a vízszintes vonalkát közepén kireszelte. (L. a 4. kép 1. sorában az *ināi* szó *ā*-ját.) Nem volt ilyen egyszerű a dolga az *e* változataival. Ebből ötféle kellett: *e*, *ę*, *é*, *ē*, *è*. Ezeknél már csak az alá és fölé szedéssel tudott magán segíteni, mert ékezetes *e* egyáltalán nem volt az eredeti garnitúrában. Ugyanezt az eljárást követte a hosszú *i* és *ó*, (*ī*, *ī̃*, *ō*), valamint a diftongust feloldó *i*, *o*, *u* (*ī*, *ō*, *ū*) és a *ji*, *ij* hangok (*ij*, *ñ*) jelölésében is.³³ Az utóbbi kettőt úgy állította össze, hogy a gótikus *y* fölé szedett két pontot, a jobbra vagy balra hajló szárakat pedig az alul kissé leeresztett betű alá

²⁹ SZENTKUTY PÁL: i. m. 25.

³⁰ Legjobban a németeket hökkentené meg, ha valaki Sylvester *Újtestamentum*-ának betűit, mint fraktúrt mutatná be nekik, akik oly büszkék a fraktúrra, mint sajátos kiképzésű „német” betűre, amelyet először a nürnbergi Johann Neudörfer írnok és Hieronymus Andreae betűmetsző alakított ki.

³¹ TRÓCSÁNYI azt állítja, hogy Sylvesternél a *z* jele: *ž*. (Magyar Könyvszemle, 1955. évf. 218.) Azonban sem a *Grammatica*-ban, sem az *Újtestamentum*-ban nincs *ž*. Nyilván összetéveszti Dévaival, aki valóban használja ezt a jelet *Orthographiá*-jában és *A tíz parancsolat magyarázatj*-ában is.

³² Strutiusnak ezek az ékezetei egyöntetűek és nem dülöngélnek összevissza, legfeljebb olykor kicsorbultak és letöredeztek. Éppen ezért nem lehetnek fölészedett jelek, hanem a matricákba karcolt ékezetek.

³³ KNIEZSA (i. m. 11.) azt állítja, hogy a hosszú *é*, *ó*, *ú* jelei: *ē*, *ō*, *ū*, holott Sylvester ilyen ékezetes betűket nem használ. Az *Újtestamentum*-ban az *é* jele: *ē* vagy *e*; az *ó* jele: *ō*; az *ú*-t pedig egyáltalán nem jelöli.

szedte.³⁴ A hosszú *i* betűnél, hogy a körülményesebb fölészedést elkerülje, megkísérelte azt is, hogy a *l* betűből reszeljen ki egyenként egy sereg hosszú *i*-t. Az effajta betűi könnyen felismerhetők, mert a betűtest magassága feltűnően változó: hol rövidebb, hol hosszabb, mint a típus eredeti *i* betűje.

Ezúttal is megelégedhetünk e kiragadott példákkal annak igazolására, hogy Strutius micsoda időt pocsékoló módszerekkel állította elő a magyar hangok jelölésére Sylvester által megkövetelt betűket, újabb tanúbizonyságát adva annak, hogy nem tudott betűt metszeni.

Nilvánvaló, hogy ilyen pepecseléssel az *Újtestamentum* kinyomtatása nem haladhatott a kellő ütemben. De lehettek egyéb nehézségek is. A könyv elején a speciális magyar hangok jelölése még nem annyira következetes, mint a későbbi íveken (kb. az I. rész 57. levele után), aminek oka az lehetett, hogy a műhely nem eléggé gondosan hajtotta végre a korrigálást. Részben azért, nehogy további késedelmeskedéssel vádolják, részben talán azért is, mert a rengeteg alá és fölé szedéshez kevés volt a speciális jelkészlete. Érthető, hogy az ebből származó sűrűlódások Sylvestert egyre jobban elkésérítették, hiszen látnia kellett, hogy Strutius munkamódszerével az *Újtestamentum* nyomtatása hosszú évekre elhúzódhat. Végül Nádasdynak is elfogyhatóit a türelme a Strutius ellen évek óta felgyülemelő panaszok miatt. Így került sor arra, hogy talán Dévai Biró Mátyás tanácsára, aki 1538-ban Sárvárott tartózkodott, Abádi Benedeket hívták meg a nyomda művezetőjének. Abádi a 30-as években Krakkóban dolgozott Vietor Jeromos nyomdájában, innen ismerte őt Dévai is. Sárvárra alighanem 1540 elején érkezett s ekkor vette át a munkát Strutiustól.

Abádinak a műhöz írt utószavából a nyomtatásra vonatkozóan a következők derülnek ki: „hogy megértsed ez könyvet nem én kezdtem el, hanem más, kit az jó ur sok ideig nagy költséggel itt tartott. És mikoron el kísén hozzáfogott volna s látták volna, hogy az nehezen írhetne vigít, úgy hivata engemet hozzája, hogy ez minél hamarabb az kereszténekek kezekbe juthatna. Mikoron azért láttam volna az betűt, hogy nagy kisédelem nélkül nem mielhetni véle, mint hamarsággal lehete ugyanazon betűt megigazitám, egynihányat hozzá csinálván, hogy szapora lenne az dolog és hamarabb vigít írhetnök.”³⁵

Kérdés most már, mennyi része volt Abádinak a munka kinyomtatásában, mit igazított a betűkön, milyen új betűket metszett és melyik ívnél vette át a nyomtatást Strutiustól.

Mindezek kibogozásához az első fogódzót a könyvben található iniciálék szolgáltatták. Feltűnő volt ugyanis, hogy az I. rész 57. leveléig (P iv) csupán fraktúr díszítésű, keret nélküli iniciálék találhatók; az 57. levéltől kezdve viszont képekkel díszített antikva iniciálék szorítják ki fokozatosan amazokat. Az I. rész 127. levelétől — a II. rész végén található egyetlen kivételt nem számítva — már csak antikva iniciálék fordulnak elő a könyvben. Ismerve Abádi ellenszenvét a gótikus típusú betűkkel szemben, nem volt indokolatlan az a gyanúnk, hogy az iniciálék megváltozásában az ő kezét keressük. Ugyanilyen feltűnő volt az is, hogy a *Grammatica* apró cursivájával szedett margináliák (az Ószövetség megfelelő részeire vonatkozó utalások) a 38. levéltől kezdve megszakadnak. Sylvester ezeket csak nyomós okok miatt hagyhatta el, hiszen azok az *Újtestamentum* szövegének szerves tartozékai, még akkor is, ha az Ószövetség nélkül önállóan nyomtatják azt ki. A cursivával szedett ószövetségi utalások elmaradásából arra következtethetünk, hogy az a betűkészlet alighanem Strutius tulajdona volt, amelyet ő leváltása után nem adott át Abádinak, s ez lehetett az oka a margináliák elhagyásának.

A 38—57. levélen a szedésben még jelentősebb változást nem észlelhetünk. Ilyenek csak később figyelhetők meg. S ennek az a magyarázata, hogy az *Újtestamentum* szedése és nyomása aközben is folytatódott, míg Abádi az egyes betűk „megigazitásával” és néhány újnak kimetszésével el nem készült. Ez pedig abban a sorrendben történt, hogy melyik betűre

³⁴ Van köztük olyan is, amelyet, úgy látszik, *n*-ből állított össze, sőt olyan is akad, amelyet hasonlóan a *Grammatica* *i*-jéhez és *k*-jához egyenként vésegetett ki.

³⁵ SYLVESTER: *Vj Testamentum*. Újsziget, 1541. BB_{3b} lapján.

milyen sűrűn volt szükség a szedésben. A legtöbb idővesztéséget addig a sokféle alá- és fölé-szedett *e* jelek okozták, ezek közül is a leggyakrabban előforduló alul farkas *e*. Strutius ezt a betűt pl. úgy állította elő, hogy a típus *e*-je alá jobbra hajló vékonyvonalú horgot (vesszőt) szedett. Ezeket a horgos vesszőket használta már a *Grammatica* központosításában is, meg az *ij* betűpár jobbra hajló alsó végének alá szedett kiegészítéseként. (L. a 2. képet és az 1. kép 2. sorának utolsó szavát.) Abádi új *e* betűt készít, egy betűpálcikára öntve ki a betűt és az ékezetet. Az ő *e*-je erősen jobbra hajlított szárával és vastag horgas ékezetével élesen elüt a Strutiuséitól. Abádinak ez a betűje először következetesen a T ív verzójának lapjain (74b, 75a, 76b, 77a) fordul elő, viszont az ív rektóján (74a, 75b, 76a, 77b) még alá szedett *e*-ket találunk. Míg aztán az *a* ívtől (94. lev.) kezdve végképpen eltűnik a szedésből a Strutius-féle *e*. (Vö. a 4. és 5. kép *e*-it. A kétféle *e*-t a 6. képen felnagyítva is bemutatjuk. Az első a Strutius-féle, a második az Abádi által metszett.) Ugyanezekben az íveken bukkanunk rá Abádi új metszésű *é*-jére és *ë*-jére is. (Vö. a 4. kép utolsó sorában a *két* és az 5. kép 3. sorában a *vitkezzél* szó *é*-jét. Az előbbi Strutius fölészedett ékezetes betűje, az utóbbi Abádi által metszett új betű.) Sőt Strutius hajszalékezetes *g*, *h* stb. jelei mellett feltűnnek már Abádi „megigazított” betűi is. (Ez utóbbiak fölött a vessző vastagabb és nem érintkezik a betű fejével.) Nem új metszésű betűk ezek, mert rajzuk teljesen azonos az eredeti ékezet nélküli betűkével. Abádi nyilván az eredeti matricán igazította ki a betűk ékezetét. Strutius és Abádi *g*-je és *h*-je mindvégig vegyesen fordul elő az Újtestamentum szövegében.³⁶ (Vö. a 4. kép 3. sorában a *gójul* és *hoj* szavak *g*-jét.)

„Hogy szaporább lenne az dolog”, azaz a szedés, készítette Abádi ligatúrákat is. A minduntalan előforduló *az* és *ft* betűpárt megcsinálta egy pálcikára öntve is. Ezek a ligatúrák a Z íven (90. lev.) kerülnek elének először. Jellemzőjük, hogy a két-két betű fölül csaknem érintkezik egymással, a *z* nagyobb fejjű, zömökebb és kevésbé dől, mint az eredeti típusé, az *f* pedig vastagabb és a nyaka sem vékonyodik el, a *t* viszont hosszabb, mint a típus eredeti *f*-je, illetőleg *t*-je. (Vö. a 4. és 5. kép *az* névelőit, valamint a 4. kép 3. sorában az *ira tudok* és az 5. kép utolsó sorában a *Iefuít* szó *f*-it. A kétféle *az* névelőt felnagyítva is bemutatjuk a 7. képen. Az első Strutius két betűvel szedett névelője, a második Abádi ligatúrája.)

Megfigyeléseink szerint Abádi tehát az I. rész 11—15. íveinek nyomtatása közben vehette át a munkát Strutiustól.³⁷ Van ugyan a műben két korábbi rész is, amelyet Abádi betűivel és ligatúráival szedtek, de ezek mindegyike utóbb készült. Az egyik a K ív első két levele (37—38. lev.), amelynek Strutius-féle szedését a példányokból kivágták és újra szedett szöveggel pótolták akkor, amikor Abádinak már az *az* és *ft* ligatúrái is készen voltak. A másik az a címlével és az Újtestamentum szövegének első lapja (2. számozott lev.) közé iktatott ív, amelyen Sylvester ajánlólevele, a „Proféták által szolt rígen . . .” kezdetű verse és Máté evangélista rövid életrajza található.³⁸ Ezt az ívet már az egész mű befejezése után nyomtatták, hiszen Sylvester ajánlólevelének kéziratát csak 1540 decemberének végén vagy 1541 januárjának elején küldte meg átnézés végett Nádasdynak. 1541. január 26-án pedig már útnak indította Bécsbe az Újtestamentum első teljes példányát pártfogója számára. Ugyanakkor azt is megírta, hogy az ajánlás nyomtatott szövegéből törölje mindazt, amit Nádasdy elhagyandónak vélt.³⁹ Mivel ez a közbeiktatott ív legutoljára készült, érthető, hogy miért szerepelnek a könyv-

³⁶ Abádi egyébként Strutiusnak más olyan betűit is felhasználta, amelyek a szedést nem hátráltatták.

³⁷ A Z ív szedéséig Abádi kb. befejezte a betűk „megigazítását” és az újak elkészítését.

³⁸ Az Újtestamentum-ból eddig kétféle nyomás-variáns ismeretes. A variánsokra HORVÁTH JÁNOS hívta fel a figyelmet (Magyar Könyvszemle, 1943. évf. 231.). Sem a variánsok keletkezésével, sem az előbb említett 37—38. levél újraszédésének okaival ezúttal nem foglalkozunk, mert erre vonatkozólag a hozzáférhető összes példányokat eddig még nem volt módunkban megvizsgálni.

³⁹ ItK. 1893. évf. 91.

ben a címlevél után már az első négy levélen Abádi betűi és miért díszítik ezt az ívet antikva iniciálék.

A 384 levélre terjedő műből legfeljebb 56 levelet (14 ívet) nyomtatott Strutius, a munka zöme Abádié volt. A könyvet annál is inkább saját művének tekinthette, mert nemcsak nyomtatta azt, hanem jónéhány betűt metszett is hozzá. Joggal bocsátotta tehát a világ elé az egész könyvet ezzel a kolofonnal: „Ujszigetben Abádi Benedek nyomtatta vala 1541. esztendőben.”

Béla Varjas:

DIE LETTERTYPEN DER DRUCKEREI VON SÁRVÁR-ÚJSZIGET

Die ersten in Ungarn in ungarischer Sprache gedruckten Bücher sind in Újsziget bei Sárvár in der auf Kosten des Landesrichters Tamás Nádasdy 1537 errichteten Werkstätte erschienen. Aus den verschiedensten Produkten der Druckerei sind auf den heutigen Tag nur zwei erhalten geblieben. Die Grammatica ungaro-latina von János Sylvester (1538) und die Übersetzung des Neuen Testaments von Sylvester (1541). János Sylvester hat das System seiner ungarischen Rechtschreibung auf Grund des lateinischen Alphabets so aufgestellt, dass jeder ungarische Laut ein besonderes Zeichen für sich bildet. Bisher war die Ansicht verbreitet, dass der für den Druck des ungarischen Textes notwendige Buchstabentyp in Ungarn von Johannes Strutius, dem deutschen Werkmeister der Druckerei, eigenhändig gestochen worden ist. Bei der genauen Untersuchung des Kurzivs der Grammatik stellte sich jedoch heraus, dass Strutius seine Auftraggeber irreführt hat, denn er hat für den Druck aussortierte, nicht zu einer Garnitur gehörende Buchstaben benutzt. Er selber verstand nichts vom Letterstechen und die zur Bezeichnung der ungarischen Laute notwendigen Buchstaben versuchte er mit darunter und darüber gesetzten Akzentzeichen herzustellen. Dieser Umstand zwang seine Auftraggeber, ihn bald nach Beginn des Setzens des Neuen Testaments zu entlassen. An seine Stelle berief man Benedek Abádi der in Krakau in der Werkstatt des Jeromos Vietor das Druckerhandwerk erlernt hatte. Später stach Abádi als Ergänzung wirklich einige neue Buchstaben (e, ě, az, t) zum Neuen Testament, die Matrizen des Original-Typs jedoch kaufte man im Ausland.